НОВА ЗНАХІДКА ХРЕСТА «СКАНДИНАВСЬКОГО ТИПУ» З КИЄВА

Нікіта Шекера | магістрант, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті розглянуто нову знахідку хреста так званого скандинавського типу з розкопок 2021–2022 рр. у Києві. Виокремлено його іконографічні особливості та здійснено спробу визначення його типологічної належності, опубліковано результати рентгенофлуоресцентного аналізу (РФА) сплаву металу.

Ключові слова: *хрести «скандинавського типу», атрибуція, хімічний аналіз, типологія, іконографія.*

Найбільш вражальною категорією артефактів, що належать до побутової християнської культури періоду Київської Русі, є предмети особистого благочестя. Ці вироби належать до ранніх знахідок, пов'язаних із християнізацією Русі. Термін «предмети особистого благочестя», введений О. Мусіним (1997, с. 6–7), у початковій інтерпретації мав широке значення та охоплював предмети, що належать до загального християнського культу. Більш звужений термін, виділений Ю. Колпаковою (2006, с. 7–8), описує цю категорію предметів як «предмети християнського культу, які мають ознаки офіційного церковного сприйняття та індивідуальний особистий характер, тобто використовуються однією людиною» (переклад із російської мій. — *Н. Ш.*). Свого часу дослідженням і розробленням цієї тематики займались: М. Фехнер (1968), Е. Мугуревич (1974), Й. Штекер (1999), О. Мусін (2002). До категорії предметів, які відповідають побутовій християнській культурі, належить і знахідка, яку опубліковано в статті.

У 2021–2022 роках Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом В. Івакіна здійснила археологічні дослідження за адресою вул. Олегівська, 42а у Шевченківському районі м. Києва, на території пам'ятки національного значення «Гора Щекавиця» (Івакін, Зоценко, Баранов 2023, с. 66–68). У давньоруський період ця територія входила до міської забудови Києва на горі Щекавиця.

© *Нікіта Шекера,* 2023

У 2022 р. в північній частині розкопу в об'єкті № 5 було виявлено хрест так званого скандинавського типу (рис. 1). Об'єкт був сильно пошкоджений могильними ямами кладовища XIX–XX ст. та пізніми перекопами [1]. Після вибірки об'єкта та горизонтального зачищення було зафіксовано десять ямок — сім округлих стовпових і три невеликі аморфної форми. Зважаючи на їх розташування, характер заповнення та датування керамічного матеріалу, імовірно, що всі ямки були частиною одного об'єкта (житла?), верхня частина якого пошкоджена внаслідок функціонування кладовища. Заповнення об'єкта складалося з двох різних хронологічних шарів. Попередньо за керамічним матеріалом перший датовано кінцем X ст. — початком XI ст., другий — XII–XIII ст. Хрест було виявлено в першому хронологічному шарі. Стратиграфія на ділянці розкопу свідчить про існування двох хронологічних горизонтів: кінця X ст. — початку XI ст. та кінця XI–XII ст.

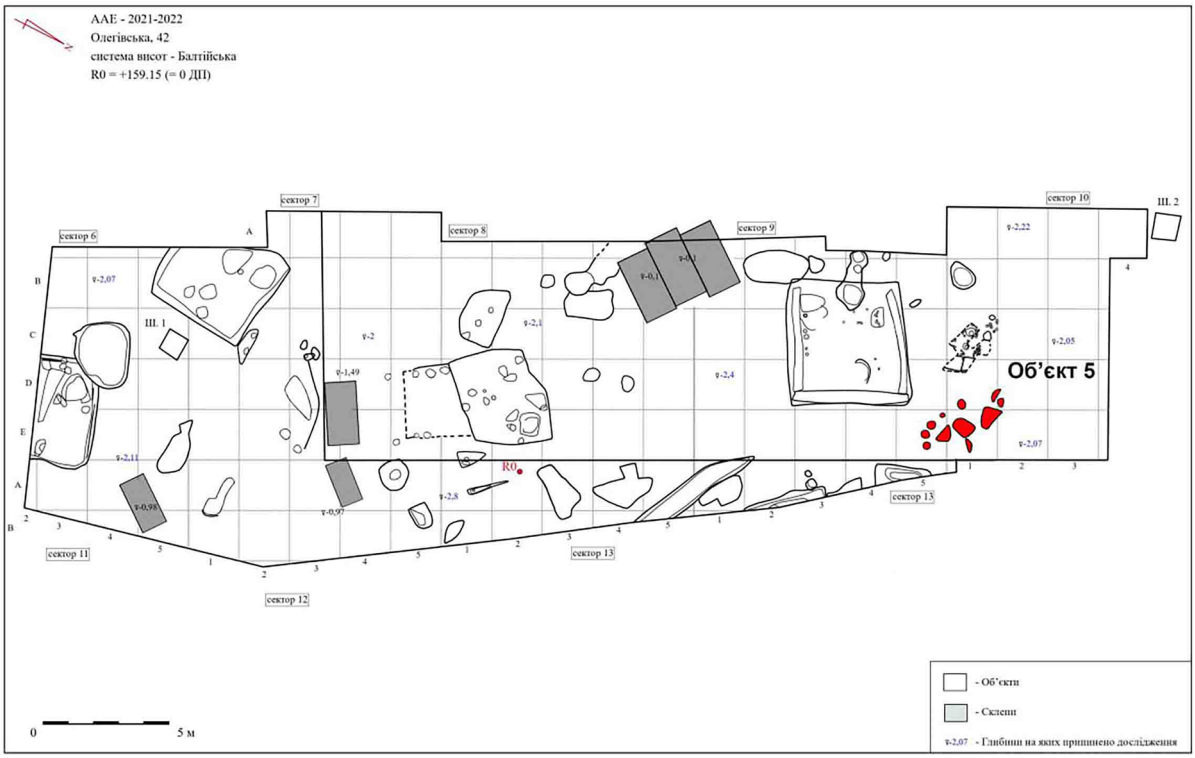

Рис. 1. Ділянка розкопу за адресою вул. Олегівська, 42а

Хрест литий двосторонній, розміром 3,4×3,9 см і вагою 7,62 г без кільця і 7,9 г із кільцем, рельєфна орнаментацію аверсу повторює реверс (рис. 2). Його рамена мають фігурні трійчасті кінці, що роз-

[1] Дякуємо В. Івакіну за доступ до матеріалів і можливість цієї публікації.

ширюються, а в центрі середохрестя розміщене рельєфне коло з променями у вигляді зірки із заглибленням у центрі, від якого центральними осями рамен відходять рельєфні лінії, які закінчуються маленькими фігурними дисками (рис. 2). Між центром і раменами розташовані опуклі перехвати, що відокремлюють центральне зображення від закінчення.

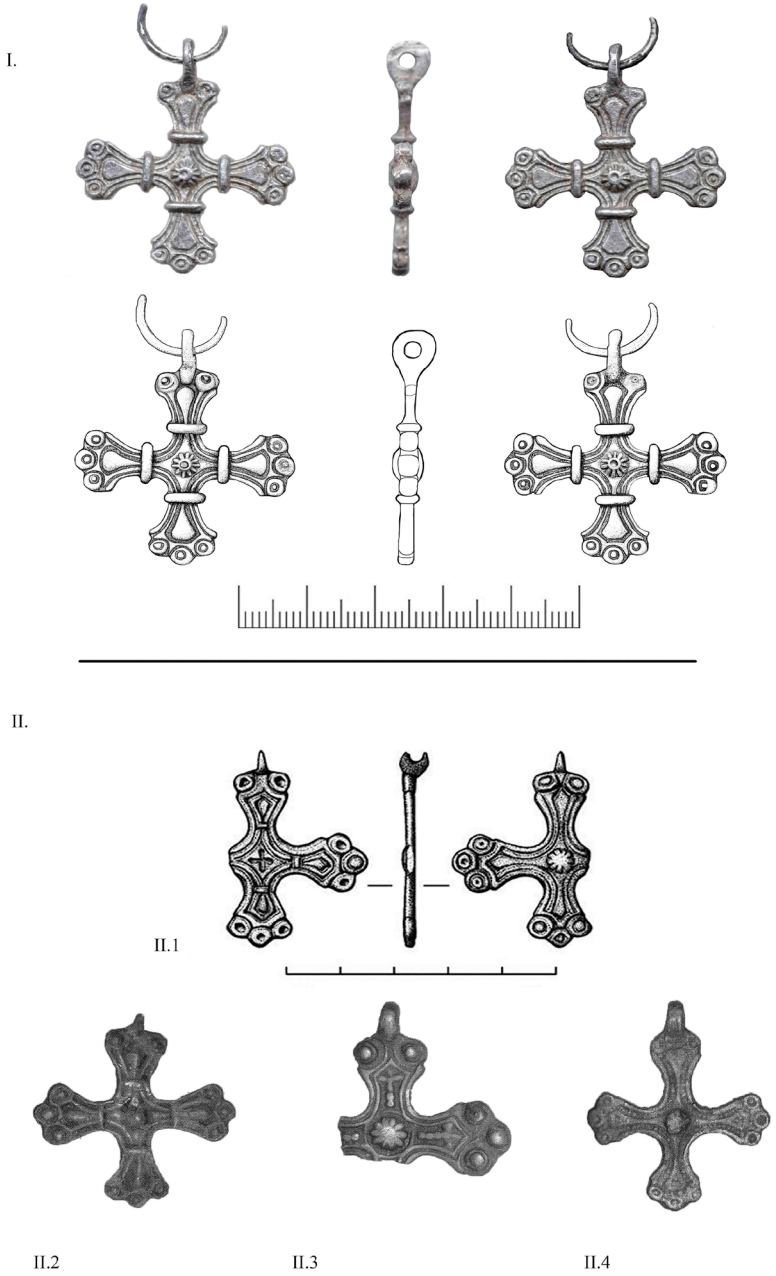

Рис. 2. I. Хрест, виявлений під час досліджень за адресою вул. Олегівська, 42а в Києві; II.1. Бронзовий хрест із Шекшово 9 (Макаров, Зайцева 2020, с. 356–357, № 97); II.2. Бронзовий хрест із каталогу В. Кайля та В. Нечитайла (2006, № 689); II.3. Бронзовий хрест із каталогу В. Кайля та В. Нечитайла (2006, № 661); II.4. Бронзовий хрест із каталогу В. Кайля та В. Нечитайла (2006, № 663), масштаб довільний

Окрім цього, для предмета проводили дослідження методом рентгенфлуоресцентного аналізу (РФА) з метою встановлення його хімічного складу. Аналіз виконували у бюро науково-технічної експертизи «Арт-лаб» на приладі ElvaX-ART із діапазоном визначених елементів від S (16) до U (92). Дослідження проводили без відбору зразків, максимальна розподільна здатність глибини становить 30 мкм. Згідно з результатами дослідження, хрест вилитий зі срібного сплаву [2] (табл. 1).

Таблиця 1

Результати рентгенофлуоресцентного аналізу хреста, виявленого під час досліджень за адресою вул. Олегівська, 42а

Аверс, нижній рамен				
Ат. номер	**Елемент**	**Серія**	**Інтенсивність**	**Концентрація, %**
47	Ag	K	90425	94,71
29	Cu	K	3318	4,73
79	Au	L	294	0,29
82	Pb	L	413	0,24
83	Bi	L	116	0,06
Аверс, центр				
Ат. номер	**Елемент**	**Серія**	**Інтенсивність**	**Концентрація, %**
47	Ag	K	129512	96,71
29	Cu	K	2628	2,70
79	Au	L	336	0,21
26	Fe	K	75	0,20
82	Pb	L	363	0,14
83	Bi	L	36	0,01
Реверс, нижній рамен				
Ат. номер	**Елемент**	**Серія**	**Інтенсивність**	**Концентрація, %**
47	Ag	K	118825	95,06
29	Cu	K	3966	4,33
79	Au	L	378	0,26
82	Pb	L	534	0,23
26	Fe	K	22	0,06
83	Bi	L	138	0,06
Реверс, центр				
Ат. номер	**Елемент**	**Серія**	**Інтенсивність**	**Концентрація, %**
47	Ag	K	101226	95,60
29	Cu	K	2988	3,87
79	Au	L	242	0,20
26	Fe	K	55	0,19
82	Pb	L	250	0,13
83	Bi	L	54	0,03

[2] Дякую бюро науково-технічної експертизи «Арт-лаб» за проведені аналітичні дослідження.

Хрести так званого скандинавського типу набули поширення на території Русі й достатньо добре висвітлені в історіографії. Вперше їх виділив О. Спіцин за матеріалами Володимирських курганів XI–XII ст. (Спицын 1905, с. 117). Автор припустив, що цей тип хрестів не був характерним для території Русі та походив з території Скандинавії, завдяки чому в історіографії і закріпилась назва «хрести скандинавського типу», незважаючи на той факт, що щодо їх масового виробництва на території Русі зараз немає сумнівів. Такі знахідки поширені на території Східної Європи та Скандобалтики (Staecker 1999, pp. 110–115; Mugurēvičs 1974, pp. 220–238).

Перші спроби типологізації подібних хрестів здійснила М. Фехнер (1968, с. 210–214), яка, ґрунтуючись на відмінностях у центральному зображенні та варіаціях декору, розділила їх на шість типів. Дослідниця вважала, що цей тип хрестів був не скандинавським імпортом, а продуктом місцевого виробництва. Знахідка ливарної форми для виготовлення хрестів «скандинавського типу» в Києві в подальшому підтвердила це припущення (Зоценко, Иевлев 2010, с. 371–374). Й. Штекер (Staecker 1999, pp. 110–115) виділив хрести «скандинавського типу» в тип 1.4.3 своєї типології, об'єднуючи знахідки як давньоруського, так і скандинавського походження, та датував їх XI–XII ст.

Останньою спробою типологізації таких предметів особистого благочестя є узагальнювальна стаття О. Чуракової (2017, с. 159–177). Вчена розділила хрести «скандинавського типу» на три групи: великі срібні хрести (4,0×3,7 — 6,0×5,8 см), малі срібні хрести (2,0×1,5 — 4,0×3,7 см) і малі бронзові хрести (2,5×2,0 — 4,0×3,7 см).

Цей хрест за своїми характеристиками слід відносити до другої групи срібних хрестів так званого скандинавського типу за типологією О. Чуракової. Зазвичай цю групу пов'язують із варязько-слов'янським дружинним культом і датують у межах X–XI ст. (Зоценко, Иевлев 2010, с. 371–374). Про прямі аналогії з екземплярами другої групи срібних хрестів наразі невідомо, що, напевно, пов'язано з великою різноманітністю оздоблення подібних предметів. Імовірно, слід погодитись з думкою О. Башкова (2011, с. 21), що це свідчить про широкомасштабне виготовлення таких хрестів і велику кількість ливарних форм на території Русі. Комбінація елементів декору, зображених на хресті, поки що невідома, але окремі схожі риси орнаментації знаходять свої прямі відповідники.

Показовим є бронзовий хрест із Шекшово 9 (4,1×3,7 см) (рис. 2), на аверсі якого в центрі середохрестя також розташована опукла зірка, а рамена розширюються до кінців і закінчуються трьома маленькими фігурними дисками (Макаров, Зайцева 2020, с. 356–357, № 97). З іншого боку, на реверсі в центрі середохрестя інше зображення — хрест, а центральне зображення відокремлене від рамен перехватами і також закінчується трьома фігурними дисками. Цей екземпляр комбінує дві основні особливості виявленої знахідки в Києві: рельєфна опукла зірка на аверсі та перехвати на реверсі, які відокремлюють центральне зображення від раменів, що загалом трапляється досить рідко.

Декілька екземплярів, які за своїми окремими елементами подібні до виявленого хреста з Щекавиці, представлені в каталозі В. Кайля та В. Нечитайла (2006). На жаль, сам каталог не надає чіткої інформації стосовно археологічного контексту виявлених предметів, але він може слугувати джерелом для пошуку аналогій такого кола предметів.

Зокрема, найбільш близьким до досліджуваного хреста, представленим у каталозі, є бронзовий хрест (3,9×3,5 см) (рис. 2) з рельєфною орнаментацією та перехватами, в середохресті якого зображено рельєфне коло (Кайль, Нечитайло 2006, с. 76–77, № 689), замість опуклої зірки, як на хресті з Києва. Ще два хрести з цього ж каталогу в середохресті мають опуклу зірку. Перший бронзовий хрест, обламаний (4,0×3,7 см) (рис. 2), має рельєфну орнаментацію, від центрального зображення в сторону закінчення рамен зображені хрести (Кайль, Нечитайло 2006, с. 72–73, № 661). В цьому екземплярі немає випуклих перехватів, як у хресті з Києва. Другий бронзовий хрест (4,5×3,8 см) (рис. 2) у середохресті містить зображення опуклої зірки, має рельєфну орнаментацію (Кайль, Нечитайло 2006, с. 72–73, № 663). В цьому екземплярі, на відміну від досліджуваного хреста, немає перехвати між центральним зображенням і раменами.

Усі наведені аналогії за О. Чураковою слід віднести до третьої групи бронзових хрестів так званого скандинавського типу й датувати в межах XI–XIII ст. Виявлений у 2022 р. срібний хрест, разом із запропонованими аналогіями, становлять спільний еволюційний ряд цієї категорії предметів особистого благочестя. Можна припустити, що запропоновані аналогії мали один спільний прототип, зважаючи на спорідненість елементів орнаментації, але казати про якесь конкретне місце цього предмета в еволюційній лінії хрестів так званого скандинавського типу поки що зарано.

Такі результати спонукають до декількох висновків. Можна зробити припущення, що сам срібний хрест з елементами орнаментації бронзових хрестів, які датують XI–XIII ст., може свідчити про статус замовника, який для свого виробу використовував бронзові екземпляри, які побутували в той період часу, що зсуває датування цієї знахідки. Іншим висновком є те, що цей екземпляр на сьогодні належить до невиявленого варіанта другої групи малих срібних хрестів, які датують X–XI ст. за О. Чураковою. Більш пізні аналогії до виявленого хреста свідчать про те, що він міг слугувати перехідним варіантом між малими срібними хрестами та малими бронзовими хрестами, що пояснює значну схожість елементів декору з малими бронзовими хрестами третьої групи за О. Чураковою. Більш логічною виглядає друга версія інтерпретації знахідки, яку опубліковано в статті.

Отже, хрест, виявлений під час дослідження на вул. Олегівська, 42а в Києві, слід віднести до другої групи хрестів «скандинавського типу» за типологією О. Чуракової. Цю групу срібних хрестів відносять до варязько-слов'янського дружинного культу X–XI ст. (Зоценко, Иевлев, 2010, с. 371–374). Прямих відповідників для цього предмета поки що виявити не вдалось. Екземпляри схожі за орнаментацією з третьою групою бронзових хрестів за О. Чураковою, можуть становити один спільний еволюційний ряд хрестів так званого скандинавського типу. Виявлений хрест міг слугувати прототипом для більш пізніх варіантів еволюційного кола цих предметів. Подібні знахідки красномовно вказують на необхідність дослідження еволюційного ряду хрестів «скандинавського типу».

Бібліографія

Башков, А. 2011. *Христианские древности Беларуси конца X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования)*. Минск: И. П. Логвинов.

Зоценко, В., Иевлев, М. 2010. Бронзовая литейная форма XI ст. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Международная научная конференция. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, с. 371–374.

Івакін, В., Зоценко, І., Баранов, В. 2023. Науково-рятівні дослідження на вул. Олегівська, 42А у м. Києві в 2021–2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.* Київ: ІА НАН України, с. 66–68.

Кайль, В., Нечитайло, В. 2006. *Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII ст.* Москва: Максим.

Колпакова, Ю. 2007. *Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X–XVIII вв. (предметы личного благочестия).* Автореф. дис. на соискание уч. ступеня канд. истор. наук.

Макаров, Н., Зайцева, И. 2020. Кресты «скандинавского типа» на памятниках Суздальского Ополья. *Археологические вести,* 28, с. 347–365.

Мусин, А. 1997. *Христианские древности средневековой Руси IX–XIII вв. (по материалам погребальных памятников на территории Новгородской земли)*. Автореферат дисс. канд. ист. наук.

Мусин, А. 2002. *Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках: погребальный обряд и христианские древности*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Спицын, А. 1905. Владимирские курганы. *ИАК*, 15, с. 84–172.

Фехнер, М. 1968. Крестовидные привески «скандинавского» типа. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь*: к шестидесятилетию академика Б. А. Рыбакова, с. 210–214.

Чуракова, А. 2017. Подвески-кресты «скандинавского типа» в контексте погребальной культуры Древней Руси. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII–XII вв.*, с. 159–177.

Mugurēvičs, E. 1974. Krustinveida piekarini Latvijā laika no 11. lidz 15. gs. *Arheologija un Etnogrāfija*, XI, pp. 220–238.

Staecker, J. 1999. *Rex regum et dominus dominorum: die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhanger als Ausdruck der Mission in Altdanemark und Schweden.* Stockholm.

A NEW DISCOVERY OF A "SCANDINAVIAN TYPE" CROSS FROM KYIV

Nikita Shekera | Master student, National University of Kyiv-Mohyla Academy

The article discusses a new discovery of a cross of the so-called "Scandinavian type" from the excavations of 2021-2022 in Kyiv. Its iconographic features are highlighted, and an attempt is made to determine its typological affiliation; the results of X-ray fluorescence analysis (XRF) of the metal alloy are published.

Keywords: *Crosses of the "Scandinavian type", attribution, chemical analysis, typology, iconography.*